

Leidraad toegangsbeperking Waddenzee

(Juridisch te beschouwen als vaste gedragslijn)

Leidraad toepassing art. 2.5 Wet Natuurbescherming

Oktober 2019

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
2. Wettelijk kader.....	4
2.1 Instrumenten Wet natuurbescherming	4
2.2 Natura 2000 Beheerplan Waddenzee 2016-2022	4
2.3 Beleidskader	5
2.4 Internationale afspraken.....	5
3. Ecologisch kader	6
3.1 Zeehonden	9
3.2 Vogels	10
4. Procedure.....	13
4.1 LNV ontwikkelt voorstel om TBB aan te wijzen of te wijzigen	14
4.2 Consultatiefase	14
4.3 Ontwerp TBB ter inzage	15
4.4 Definitief besluit TBB.....	15
4.5 Publiceren TBB	15
4.6 TBB opnemen op hydrografische kaarten	16
4.7 Communicatie over TBB-besluit.....	16
4.8 Verkorte procedure	16
Bijlage: Instandhoudingsdoelstellingen	17
Literatuur	20

1. Inleiding

De Waddenzee is aangewezen als Natura 2000 gebied en maakt onderdeel uit van het Europese netwerk van beschermde natuurgebieden waarbinnen de biodiversiteit moet worden beschermd op grond van de Vogel- en Habitatrichtlijn. Sinds 2009 staat de Waddenzee op de UNESCO Werelderfgoedlijst.

Binnen een Natura 2000 gebied kunnen deelgebieden worden afgesloten voor menselijke activiteiten als dat ten behoeve van de instandhoudingsdoelstellingen noodzakelijk is. Dat gebeurt met een zogenaamd toegangsbeperkingsbesluit (TBB). Momenteel zijn in en nabij de Waddenzee TBB-gebieden aangewezen ten behoeve van zeehonden en vogels, maar dit instrument kan zo nodig ook voor andere habitattypen en soorten worden toegepast.

Voorliggende leidraad beschrijft het wettelijk kader, het ecologisch kader en de procedure waarlangs gebieden in het Natura 2000-gebied Waddenzee en Noordzeekustzone (nabij de Waddenzee)¹ al dan niet tijdelijk worden gesloten.

Het doel van deze leidraad is het bieden van transparantie ten aanzien van de onderbouwing van TBB-besluiten en ten aanzien van het proces dat doorlopen wordt. Deze leidraad is een herziene versie van de leidraad uit 2009. Belanghebbende partijen zijn geconsulteerd bij de totstandkoming van deze herziene leidraad.

¹ De droogvallende platen in de buitendelta's van de zeegaten, zoals de Razende Bol (ofwel Noorderhaaks) en Engelsche Hoek.

2. Wettelijk kader

2.1 *Instrumenten Wet natuurbescherming*

Op basis van de Vogel- en Habitatrichtlijn wijst de minister van LNV Natura 2000 gebieden aan ter bescherming van natuurwaarden. De Waddenzee is één van deze gebieden, evenals de Noordzeekustzone. In het aanwijzingsbesluit Natura 2000 Waddenzee (2009) en in het aanwijzingsbesluit Noordzeekustzone (2010) zijn de instandhoudingsdoelstellingen vastgesteld voor natuurlijke habitattypen, habitats van soorten, broedvogels en niet-broedvogels.

Het TBB is één van de instrumenten uit de Wet natuurbescherming (artikel 2.5 Wnb) die ingezet kunnen worden om te voldoen aan de verplichting om maatregelen te nemen ten behoeve van de instandhoudingsdoelstellingen en ter voorkoming van verslechtering van de kwaliteit van habitats en significante verstoring van soorten. Andere instrumenten zijn de vergunningplicht en het Natura 2000-beheerplan.

Voor de gebieden die in beheer zijn van het Rijk is de minister van LNV het bevoegd gezag om TBB besluiten te nemen. Voor de overige gebieden is dat de provincie.

Er zijn variaties in TBB-besluiten mogelijk. Zo kunnen gebieden het hele jaar worden gesloten. Maar het is ook mogelijk een gebied een aantal maanden per jaar te sluiten, bijvoorbeeld alleen in de broedperiode. Of bijvoorbeeld alleen 3 uur voor en 3 uur na hoogwater. Dat is afhankelijk van de functie van het gebied voor de betreffende beschermde natuurwaarde. Ook is het mogelijk om een gebied alleen af te sluiten voor bepaalde activiteiten of alleen activiteiten toe te staan onder bepaalde voorwaarden. In gebieden waar veel natuurlijke dynamiek wordt verwacht of waar niet precies duidelijk is waar een soort zich zal gaan ophouden, is het mogelijk om de 'zoekkaders' voor een gebied vast te leggen, waarna vervolgens in de praktijk wordt bepaald waar de grenzen van het gesloten gebied precies komen te liggen. Die grenzen worden vervolgens zichtbaar gemaakt met borden of boeien en waar mogelijk ook gemarkeerd op de hydrografische kaarten en gecommuniceerd via de berichtgeving aan zeevarenden.

Jurisprudentie bevestigt dat een TBB op basis van het voorzorgsbeginsel kan worden ingezet. Dat wil zeggen dat een TBB kan worden genomen wanneer geen wetenschappelijke zekerheid bestaat over de schadelijke gevolgen van bepaalde activiteiten voor de instandhoudingsdoelstelling, maar wanneer schadelijke gevolgen onzeker zijn, maar niet kunnen worden uitgesloten.²

2.2 *Natura 2000 Beheerplan Waddenzee 2016-2022*

De hoofdoelstelling van het Natura 2000 beheerplan Waddenzee 2016 – 2022 is een duurzame bescherming en ontwikkeling als natuurgebied, met diverse andere functies. Het vormt het kader voor het natuurbeheer en de activiteiten in de Waddenzee. Het beheerplan werkt uit welke instandhoudings- en passende maatregelen nodig zijn om de Natura 2000 instandhoudingsdoelstellingen in het gebied te realiseren. Bovendien maakt het plan duidelijk welke op het moment van het vaststellen van het beheerplan voorkomende of dan reeds voorzienbare activiteiten naast de natuurfuncties toegestaan zijn en onder welke voorwaarden. Deze activiteiten vallen daarmee niet onder de vergunningplicht, mits de in het beheerplan gestelde bovengenoemde voorwaarden in acht worden genomen.

De huidige TBB-gebieden in de Waddenzee zijn als vaststaand gegeven benoemd in het vigerende Natura 2000-beheerplan Waddenzee. Zij dragen, volgens het beheerplan, bij aan diverse specifieke instandhoudingsdoelstellingen (vogels en zeehonden). Deze

² ABRS 24-12-2014, 201400606/1/R2

afgesloten gebieden voorkomen verstoringen en waarborgen de noodzakelijke rust voor deze soorten en dienen dus als passende maatregel om verslechtering te voorkomen.

2.3 Beleidskader

De hoofddoelstelling voor de Waddenzee, *'een duurzame bescherming en ontwikkeling van de Waddenzee als natuurgebied en het behoud van het unieke open landschap'*, is vastgelegd in de Structuurvisie Waddenzee. Er wordt gewerkt aan een Agenda voor het Waddengebied 2050 als opvolger van de Structuurvisie Waddenzee. De agenda vormt het beleidsmatige kader voor onder meer de bescherming en ontwikkeling van de Waddenzee als natuurgebied. De hoofddoelstelling van de Waddenzee blijft onverminderd van kracht.

2.4 Internationale afspraken

Nederland werkt samen met Duitsland en Denemarken aan de bescherming van de Waddenzee binnen de Trilaterale Waddenzee Samenwerking (TWSC). In 1982 ondertekenden deze landen de *"Gemeenschappelijke Verklaring betreffende de bescherming van de Waddenzee"*, die in 2010 is geactualiseerd. De drie verantwoordelijke ministers vormen samen de Trilaterale Regeringsraad die om de drie à vier jaar bijeenkomt. Dan wordt de Ministeriële Waddenzee Verklaring ondertekend. In de Verklaring wordt teruggekeken wat er is gerealiseerd, welke verplichtingen aangegaan zijn en welke actuele zaken aangepakt worden. In iedere Verklaring wordt het fundamentele leidende principe bekrachtigd:

"Het, zoveel mogelijk, realiseren van een natuurlijk en duurzaam ecosysteem waarin natuurlijke processen ongestoord hun gang kunnen gaan".

Binnen deze trilaterale samenwerking is afgesproken dat de drie landen binnen hun deel van de Waddenzee gebieden afsluiten ter voorkoming van verstoringen en ter bescherming van met name vogels en zeehonden. Elke land doet dat op z'n eigen wijze gebaseerd op natuurwetgeving. In Duitsland kennen de Nationaal Parken Waddenzee bijvoorbeeld twee of drie typen beschermingszones, waarbij voor zone 1 de meest strikte regels gelden, inclusief algemene toegangsbeperkende regels. Ook Denemarken kent een zoneringsstelsel met verschillen in wat wel of niet toelaatbaar is per zone. Daarnaast kennen beide landen ook de mogelijkheid om gebieden op ad-hoc basis te sluiten indien dat nodig is voor de bescherming van vogels of zeehonden. Nederland sluit in de Waddenzee gebieden af ten behoeve van beschermde waarden met een TBB-besluit.

Internationale verdragen en internationale samenwerking vormen de basis waarop de bescherming van flora en Fauna in de Waddenzee afgelopen decennia is vormgegeven. Onder andere met het verdrag van Bern inzake het behoud van wilde dieren en planten en hun natuurlijke leefmilieu in Europa en het verdrag van Bonn inzake de bescherming van trekkende wilde diersoorten. Onder het verdrag van Bonn hebben de drie Waddenzeelanden bijvoorbeeld gezamenlijk het Seal Management Plan gesloten.

3. Ecologisch kader

De Waddenzee is van belang voor een groot aantal natuurwaarden. Het is aangewezen als een Natura 2000 gebied en maakt onderdeel uit van het Europese netwerk van beschermde natuurgebieden waar diersoorten en hun natuurlijke leefgebied worden beschermd om de biodiversiteit te behouden. De aanwijzing van de Waddenzee als Natura 2000 gebied betekent dat het belang van het gebied voor natuurwaarden groot is.

Binnen het Natura 2000 gebied kunnen deelgebieden worden afgesloten als dat ten behoeve van de instandhoudingsdoelstellingen noodzakelijk is. Deze maatregel wordt samen met de andere maatregelen die noodzakelijk zijn om de instandhoudingsdoelstellingen te halen, opgenomen in het beheerplan. In het kader daarvan vindt namelijk de integrale afweging plaats ten aanzien van de verschillende maatregelen en de druk die vanuit diverse menselijke activiteiten op het gebied rust. Vanwege de dynamiek in de natuurlijke systemen kan het beheerplan (met een looptijd van telkens zes jaar) niet limitatief de exacte inzet van het TBB-instrument bevatten. Het TBB-instrument beweegt immers mee met die natuurlijke dynamiek. De TBB-teksten in het beheerplan zijn dus een momentopname maar geven wel in algemene zin de beoogde ontwikkeling en daarmee inzet van het TBB-instrument in het gebied weer.

De noodzaak voor het afsluiten van deelgebieden verschilt per soort en is sterk afhankelijk van de actuele en verwachte populatie-omvang, de plaats, het tijdstip en de periode. Ook de mate van verstoringgevoeligheid van een soort en de kans op verstoringen, veroorzaakt door menselijke activiteiten, speelt mee.

Er is sprake van verstoring wanneer activiteiten leiden tot veranderingen in het natuurlijke gedrag van soorten. Door aanwezigheid van een verstoringbron vertonen soorten afwijkend gedrag (bijv. behoedzaamheids-, schuil- of vluchtgedrag) in plaats van hun oorspronkelijke gedrag (bijv. zogen, foerageren, rusten). Verstoring van natuurwaarden kent verschillende gradaties. De verstoring kan zodanig zijn dat het behalen van de gestelde instandhoudingsdoelstellingen niet voldoende geborgd kan worden.

In de Waddenzee zijn met name zeehonden en diverse soorten vogels (zeer) verstoringgevoelig. Voor deze soorten worden dan ook momenteel gebieden afgesloten. In de toekomst kan de leidraad zo nodig ook voor habitattypen en andere habitat- en/of vogelsoorten worden toegepast.

Onderstaande tabel geeft een indicatief overzicht van kwetsbare plaatsen en perioden voor de zeehonden en vogels in de Waddenzee.

Soort groep	Plaats	Periode/tijdstip
Vogels	Broedgebied: kwelders, duinen, hooggelegen strandvlakten, schelpenbanken.	Broedseizoen: indicatief maart-augustus
	Foerageergebied: voedselrijke, rustige platen, visrijke wadgeulen en (onderwater)schelpdierbanken, kwelders.	Broedvogels: maart-augustus Trekvogels: april-mei en half juli-half september Overwinteraars: augustus-april

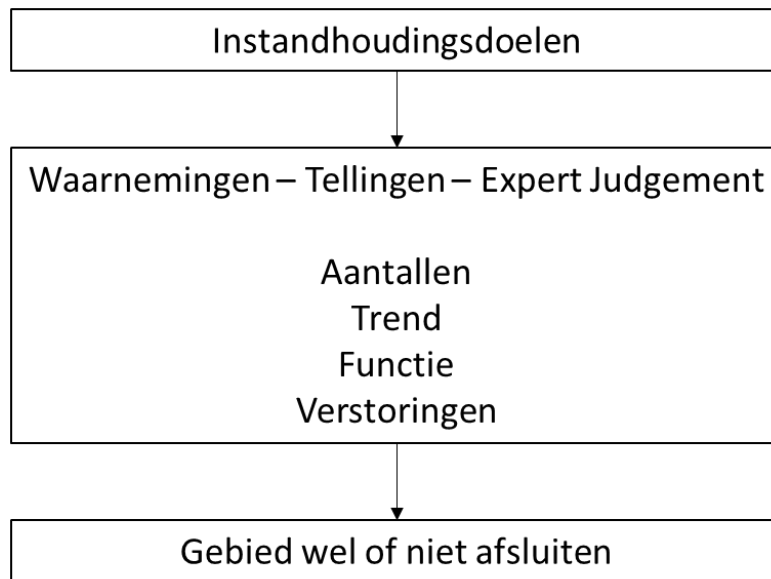
	Rustgebieden: hoogwatervluchtplaatsen, droog blijvende wadplaten, duinen en kwelderranden.	3 uur voor tot 3 uur na hoogwater
	Ruigebieden: voedselrijke, rustige platen, kwelders, strekdammen, zoetwaterplasjes, rustige geulen.	Ruiperiode: indicatief juli – september
Zeehonden	Kraamgebieden (werpen en zogen): zandbanken langs diepere geulen en hoge, permanent droge (alleen grijze zeehond)	Gewone: juni-juli Grijze: december-januari
	Verhaargebied: zandbanken langs diepere geulen	Gewone: augustus Grijze: maart – april
	Rustgebieden: randen van zandbanken langs diepere geulen	Jaarrond
	Foerageergebied: dieper water (in beperkte mate in Waddengebied, vooral ook daar buiten)	Jaarrond

De ecologische onderbouwing van een TBB-besluit is uitsluitend gebaseerd op de volgende elementen:

- Instandhoudingsdoelstellingen
- Aantallen
- Trend in aantallen
- Functie van een gebied voor de soort en relatieve belangrijkheid van het gebied t.o.v. andere gebieden.
- Verstoringen en gevoeligheid voor verstoringen

De instandhoudingsdoelstellingen vormen de basis van de ecologische onderbouwing en zijn opgenomen in het aanwijzingsbesluit van het Natura 2000 gebied Waddenzee uit 2009.

Informatie over aantallen, trend, functie en verstoringen wordt verzameld via waarnemingen, tellingen, wetenschappelijke onderzoek en expert judgement. Deze informatie wordt afgewogen tegen de instandhoudingsdoelstellingen. Deze afweging bepaalt uiteindelijk of een bepaald gebied moet worden afgesloten of niet.

Onderstaand schema maakt zichtbaar hoe de afweging wordt gemaakt of extra maatregelen nodig zijn of niet, bovenop de bestaande TBB-gebieden en de beschermende werking van de Wnb-regulering via het beheerplan en de vergunningen. Daarbij wordt de huidige toestand van een soort afgezet tegen de trend van die soort.

Toestand	Trend		
	Positief +	Onduidelijk =	Negatief -
Boven het doel +	geen maatregel	wacht af	wacht af
Op het doel =	geen maatregel	wacht af	maatregel
Onder het doel -	wacht af	maatregel	maatregel

Als uit de monitoring bijvoorbeeld blijkt dat een soort zich onder het instandhoudingsdoel bevindt en de trend onduidelijk of negatief is, dan zullen er extra maatregelen getroffen moeten worden. Indien de trend positief is kan besloten worden om de ontwikkelingen eerst af te wachten voordat er een maatregel getroffen wordt, ondanks het feit dat het instandhoudingsdoel nog niet wordt gehaald. Zolang de soort zich boven het doel bevindt wordt terughoudendheid betracht bij het nemen van een extra maatregel. Een negatieve trend kan immers ook op natuurlijke wijze tot stilstand komen. Als de soort zich precies op het doel bevindt dan wordt afgewacht, wanneer de trend onduidelijk is en ingegrepen wanneer de trend negatief is.

Bij de afweging of een maatregel opgeheven kan worden, zoals bijvoorbeeld een gesloten gebied op grond van een TBB, wordt zorgvuldig gekeken of opheffing niet tot ongewenste terugval zou kunnen leiden. Er moet sprake zijn van een bestendige positieve ontwikkeling in trend en een populatie/omvang op of boven het doel. Met andere woorden, de staat van instandhouding moet beoordeeld worden in het licht van de afwezigheid van de maatregel. Het voorzorgsbeginsel noopt om een maatregel te handhaven (of op te vangen met een andere Wnb-maatregel) indien niet met zekerheid vaststaat dat het instandhoudingsdoel na het opheffen van de maatregel blijvend bereikt gaat worden.

Dynamische zonering: gesloten als het moet – open als het kan

Uitgangspunt bij het aanwijzen van TBB-gebieden is dat deze gebieden alleen gesloten worden wanneer dat noodzakelijk is en open gaan wanneer dat kan. Bijvoorbeeld broedgebieden alleen sluiten in de broedperiode. Datzelfde geldt ook voor de ruigebieden voor vogels en de kraam- en verhaargebieden voor zeehonden. Deze gebieden hoeven alleen afgesloten te worden in de periode dat deze gebieden voor deze specifieke functies in gebruik zijn en in sommige gevallen ook in de aanloop daar naar toe, om voldoende rust en toegankelijkheid te borgen. Daarna kunnen de gebieden weer opengesteld worden.

Gebieden die het hele jaar fungeren als rust- of foerageergebied worden jaarrond afgesloten. Daarnaast komt het voor dat gebieden het jaar rond verschillende functies hebben voor verschillende soorten en om die reden jaarrond zijn afgesloten.

3.1 Zeehonden

Het aantal zeehonden dat gebruik maakt van de Waddenzee als leefgebied heeft in het verleden sterk gevarieerd. Door overbejaging in de eerste helft van de 20ste eeuw, PCB-vervuiling in de periode 1960-1975 en de uitbraak van de zeehondenziekte Phocine Distemper Virus (PDV) in 1988 en 2000, is het aantal zeehonden een aantal malen drastisch afgenomen. De grijze zeehond werd lange tijd niet waargenomen in de Waddenzee maar is sinds de jaren '80 weer terug.

De monitoring van de gewone en de grijze zeehond wordt uitgevoerd in het kader van de EU Habitatrichtlijn en Kaderrichtlijn Mariene Strategie, de trilaterale afspraken, de 'Agreement' onder de Conventie van Bonn en het OSPAR regionale zeeverdrag voor de Noordoost-Atlantische Oceaan. Daartoe worden de zeehonden jaarlijks geteld door Wageningen Marine Research (WMR).

Vanaf het begin van de jaren '90 groeien de populaties gewone en grijze zeehonden in de Waddenzee gestaag. Maar uit de tellingen van de gewone zeehonden blijkt dat de getelde aantallen de laatste jaren weinig meer toenemen. In 2017 zijn er in de Nederlandse Waddenzee 8.427 gewone zeehonden geteld. De Trilateral Seal Expert Group (TSEG, thans Expert Group Seals) suggereert in haar jaarlijkse rapportages³ dat de draagkracht van de Waddenzee voor deze soort daarmee benaderd wordt. Uit de tellingen blijkt dat het aantal grijze zeehonden wel blijft toenemen in de Waddenzee. In 2017 zijn er 4.045 grijze zeehonden in de Nederlandse Waddenzee geteld. De meeste grijze zeehonden worden in het gebied tussen Vlieland en Terschelling geteld.⁴ De aanwas van de populatie wordt deels veroorzaakt door migratie vanuit het buitenland.

In het aanwijzingsbesluit voor het Natura 2000 gebied Waddenzee uit 2009 zijn de doelen voor de twee soorten zeehonden geformuleerd. Voor de gewone zeehond is dat het behouden van de omvang en de kwaliteit van het leefgebied ten behoeve van het **uitbreiden** van de populatie. Voor de grijze zeehond is dat het behouden van de omvang en de kwaliteit van het leefgebied ten behoeve van het **behouden** van de populatie⁵.

³ Galatius A, S.M.J.M. Brasseur, R. Czeck, L.F. Jensen, A. Jeb, P. Körber, R. Pund, U. Siebert, J. Teilmann & S. Klöpffer. (2016) Trilateral Seal Expert Group (TSEG). Aerial Survey of Harbour Seals in de Wadden Sea in 2016. Population still in stagnation. Common Wadden Sea Secretariat CWSS) en

Galatius A, S.M.J.M. Brasseur, R. Czeck, A. Jeb, P. Körber, R. Pund, U. Siebert, J. Teilmann & S. Klöpffer. (2017) Trilateral Seal Expert Group (TSEG). Aerial Survey of Harbour Seals in de Wadden Sea in 2017. Population counts still in stagnation, but more pups than ever. Common Wadden Sea Secretariat CWSS).

⁴ Cremer J.S.M, S.M.J.M Brasseur, A. Meijboom, J. Schop, J.P. Verdaat (2019) Monitoring van gewone en grijze zeehonden in de Nederlandse Waddenzee 2002 – 2017.

⁵ Voor zowel de uitbreiding als het behoud van de populatie geldt dat dit is t.o.v. de situatie in 2009.

Voor zowel de gewone als de grijze zeehond fungeert de Waddenzee als leefgebied (habitat) en specifiek als kraamgebied, verhaargebied, rustgebied en foerageergebied. Zeehonden maken het gehele jaar gebruik van ligplaatsen op droogvallende platen. Gedurende de kraam- en zoogperiode en de verharingsperiode worden deze ligplaatsen intensiever bezocht. De gewone zeehond maakt in het Waddengebied met name gebruik van de getijdenplaten als ligplaatsen. Deze komen bij hoogwater onder water te staan. De jongen van gewone zeehonden, die in mei, juni en juli worden geboren, kunnen al direct bij de geboorte zwemmen. Ze zijn gedurende een aantal weken echter nog wel afhankelijk van de aanwezigheid van de moeder ten behoeve van het zogen. De jongen van de grijze zeehonden worden in december en januari geboren. Ze kunnen niet direct zwemmen en zijn dus de eerste weken afhankelijk van hoge, permanent droge zandbanken c.q. permanent droge onbewoonde eilanden.

Zowel gewone als grijze zeehonden zijn gevoelig voor verstoringen nabij ligplaatsen tijdens de kraamperiode en tijdens de verharingsperiode. In die perioden is het belangrijk dat zij voldoende verstoringvrije droogvallende platen en permanent droge ligplekken tot hun beschikking hebben. Daarnaast is het van belang dat zeehonden jaarrond voldoende rustplaatsen tot hun beschikking hebben.

Met name de werp- en zooggebieden van zowel grijze als gewone zeehonden moeten goed beschermd worden. Verstoringen van deze gebieden moeten zoveel mogelijk worden voorkomen. De Wetenschappelijke Adviescommissie Zeehondenopvang heeft in 2018 in haar advies aanbevolen om alle werp- en zooggebieden tijdens de voortplantingstijd af te sluiten om menselijke verstoring zoveel mogelijk te beperken. Zij bevestigt daarmee de internationale afspraken op dit punt.

De grootte van het af te sluiten gebied is afhankelijk van de verstoringgevoeligheid van de aanwezige zeehonden in het gebied. De verstoringgevoeligheid is afhankelijk van diverse omstandigheden, onder andere het geulenstelsel en de ligging van de vluchtweg. Van invloed is ook of de ligplaats c.q. de omgeving veel door mensen/schepen wordt benaderd. Op plaatsen waar vaker mensen/schepen komen zijn zeehonden vaak meer gewend aan deze aanwezigheid. De verstoringgevoeligheid wordt vastgesteld op basis van expert judgement. De omvang van de te sluiten gebieden wordt bepaald door de ingeschatte verstoringafstand. Deze afstanden kunnen door voortschrijdende wetenschappelijke inzichten zo nodig worden aangepast.

De ligplaatsen van zeehonden om te rusten bevinden zich in de meeste gevallen aan de rand van een diepe geul. Indien deze geul vaarwater betreft, wordt de grens door middel van betonning in het vaarwater gelegd om voldoende afstand tussen de zeehonden en voorbijvarende scheepvaart te behouden. Door verschuivingen van zandplaten en geulen worden deze begrenzingen jaarlijks gemonitord en eventueel aangepast.

3.2 Vogels

Het Waddengebied is één van de belangrijkste gebieden voor vogels ter wereld. Het is een leefgebied voor een groot aantal vogelsoorten waarvan vele op doorreis zijn naar hun broed-, of overwinteringsgebieden. Het Waddengebied heeft een belangrijke functie als broedgebied, foerageergebied, ruigebied en hoogwatervluchtplaats (HVP).

In het aanwijzingsbesluit voor het Natura 2000 gebied Waddenzee uit 2009 zijn de instandhoudingsdoelstellingen geformuleerd voor zowel de vogels die broeden in de Waddenzee als de vogels die op doorreis zijn en/of er overwinteren en de Waddenzee gebruiken om te foerageren en te rusten.

Al decennialang werkt Nederland samen met Duitsland en Denemarken aan het structureel monitoren van de vogels in de Waddenzee. Uit deze monitoringsgegevens

blijkt dat veel broedvogelpopulaties in aantal zijn afgenomen. Deze situatie speelt al geruime tijd in het gehele Waddengebied. Het aantal soorten dat afneemt in Nederland is hoger⁶ dan in de andere landen in de Waddenzee. Om het tij te keren is recent het Actieplan Broedvogels Waddenzee opgesteld. Dat is de Nederlandse uitwerking van het Trilaterale Actieplan Broedvogels Waddenzee. Niet alleen met de broedvogels maar ook met een aantal winter- en trekvogels in de Waddenzee gaat het niet goed. Het afsluiten van gebieden om verstoringen tijdens de kwetsbare perioden te voorkomen is één van de maatregelen die ingezet wordt om deze soorten te beschermen.

Gedurende de trekperiode maken vogels gebruik van het Waddengebied als tussenstop tussen de arctische broedgebieden en de zuidelijke overwinteringsgebieden. Met name de periode half juli-half september is van groot belang, omdat de trekvogels dan hun benodigde hoeveelheid vet opbouwen voor de najaarstrek. In het najaar zijn de aantallen hoger dan in het voorjaar, omdat in het najaar de populatie is aangevuld met jonge vogels van dat seizoen en omdat verschillende soorten dan een meer of minder groot deel van de vleugelruï ondergaan in de Waddenzee. Verstoring leidt in deze periode tot verminderde rust- en foerageertijd en vertraagt daarmee het opvetproces en het ruïproces. In het najaar leidt dit tot een verlaging van de overlevingskansen. In het voorjaar leidt dit tot een verlaging van het broedsucces.

Standvogels maken jaarrond gebruik van het Waddengebied. Standvogels zijn verstoringgevoelig tijdens het broedseizoen en in de ruïperiode, met name vogels die synchroon ruïen, waarbij zij hun veerpakketten in z'n geheel of gedeeltelijk in één keer verliezen, zijn gevoelig, doordat zij tijdelijk een sterk verminderd vliegvermogen hebben. De vogels kunnen in deze periode niet vluchten en hebben meer energie nodig om voedsel te vinden.

Tijdens de broedperiode zijn vogels gevoelig voor verstoring binnen het broedgebied, de HVP's en het foerageergebied en de verplaatsing tussen de gebieden. Vogels zijn bijzonder gevoelig tijdens het in bezit nemen van territoria, het aangaan van paarbanden en tijdens de baltsperiode. Baltsplekken en broedplekken kunnen ver uit elkaar liggen. Verstoring tijdens de periode van vestiging en vorming van paarbanden kan ertoe leiden dat de vogels niet tot broeden komen of zelfs het gebied geheel verlaten. Na de eileg leidt verstoring van broedende vogels tot het afkoelen van eieren of het verlaten van nesten en dus een verlaging van het broedsucces. Bovendien neemt bij een verstoring de kans op predatie sterk toe omdat de ouders weg vluchten en dus geen zicht hebben op hun broedsel. Als de vogels eenmaal jongen hebben kan verstoring ertoe leiden dat de ouders minder voedsel aanbrengen en dit vertraagt de groei van de jongen en verhoogt de kans op mortaliteit. Daarnaast zijn jongen die vanwege een verstoring alleen gelaten worden een makkelijke prooi voor predatoren, hetgeen tot een verhoogde predatie van pasgeboren jongen zal leiden. Verstoring van foerageergebieden leidt ertoe dat volwassen vogels verder moeten vliegen voor het verkrijgen van voedsel. Dit kost meer energie en de jongen zijn langere tijd onbewaakt en daardoor kwetsbaar voor predatoren en weersinvloeden.

Tenslotte kan verstoring optreden tijdens de overwinteringsperiode. 's Winters is er veel voedselconcurrentie doordat in deze periode de voedselbehoefte maximaal is als gevolg van de winterkou. Het aanbod van beschikbaar voedsel aan het einde van de winter is lager dan aan het begin waardoor er een sterkere concurrentie om voedsel optreedt. Soorten als de Scholekster en de Eidereend bereiken de maximale aantallen in het winterhalfjaar.

⁶ Wadden Sea Quality Status Report, Breeding birds (2017)

Een belangrijk aspect dat meespeelt bij verstoring is het feit dat het Waddengebied voor een aantal vogelsoorten vrijwel compleet ingedeeld is in voedselterritoria. Dit betekent dat vogels die moeten uitwijken naar andere foerageergebieden, omdat zij in hun eigen territoria verstoord worden, elders geweerd worden door de al aanwezige vogels. Zowel voor de invaller als de territoriumhouder geldt op dat moment dat foerageermogelijkheden ontbreken. Gebrek aan adequaat voedsel of verschuivingen in de beschikbaarheid van voedsel hebben vergelijkbare versturende effecten.

Voor sommige soorten gaat het niet om echte territoria, maar hele sterke plaatstrouw. Als de vogels uit hun vaste leefgebied worden verjaagd komen ze terecht in een gebied wat ze niet kennen en waar ze minder goed voedsel kunnen vinden. Op die plek wordt de dichtheid van foeragerende vogels verhoogd. Die verhoogde foerageerdichtheid heeft een negatief effect op de voedselopname van zowel de verstoorde vogels als de lokale dieren.

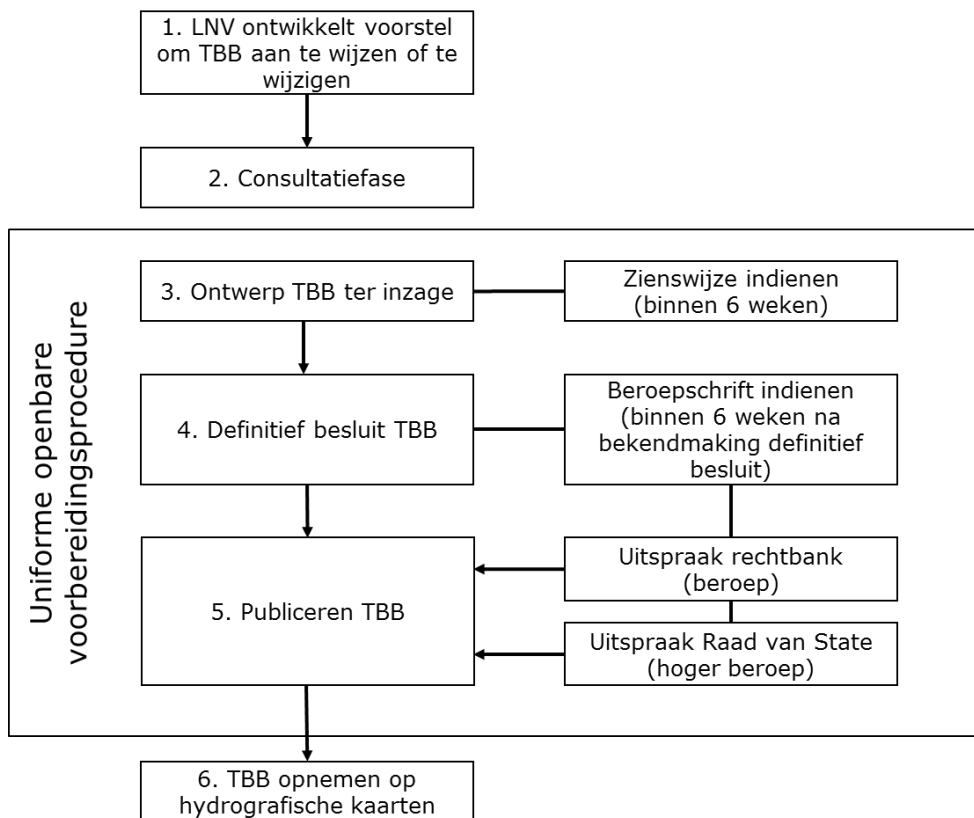
Voor de bescherming van vogelsoorten is het van belang dat voldoende oppervlak aan geschikt en ongestoord leefgebied (broedgebied, foerageergebied, ruigebied en HVP) beschikbaar is gedurende de kwetsbare perioden, evenals adequaat voedsel. De functie van een gebied en de kwetsbare periode is afhankelijk van de vogelsoorten die van het betreffende gebied gebruik maken. In veel gevallen hebben gebieden meerdere functies en veranderen de functies in de tijd.

4. Procedure

Het proces om te komen tot een TBB-besluit Waddenzee of een aanpassing daarvan zal de uniforme openbare voorbereidingsprocedure (UOV) volgen uit de Algemene wet bestuursrecht, afdeling 3.4.⁷ Deze uitgebreide procedure voor de voorbereiding van overheidsbesluiten biedt belanghebbenden de mogelijkheid om door middel van een zienswijze te reageren op een ontwerpbesluit dat ter inzage wordt gelegd via publicatie in de Staatscourant. Tegen het definitieve besluit kunnen indieners van zienswijzen beroep en hoger beroep instellen.

De stappen die doorlopen worden om te komen tot een TBB-besluit Waddenzee of een aanpassing daarvan zijn weergegeven in onderstaand schema.

Voor wat betreft het TBB Waddenzee heeft het ministerie van LNV ervoor gekozen, om voorafgaand aan het formele vaststellings- of wijzigingsproces, een niet formele consultatiefase te doorlopen met belanghebbenden. In die fase vindt er een consultatie plaats van de belanghebbenden over de beoogde vaststelling of wijzigingen. Deze partijen kunnen relevante ecologisch-inhoudelijke en gebiedskennis inbrengen. Uiteindelijk zijn de afwegingen binnen het formele besluitvormingsproces leidend.

⁷ Een TBB hoeft op grond van de wet niet te worden voorbereid met een uniforme openbare voorbereidingsprocedure maar hiertoe heeft het ministerie van LNV als algemene lijn i.r.t. rijksTBB's besloten. Ook consultatie is op grond van de wet niet nodig.

4.1 LNV ontwikkelt voorstel om TBB aan te wijzen of te wijzigen

Het proces start op het moment dat het ministerie van LNV besluit om te onderzoeken of het huidige TBB Waddenzee op ecologische gronden integraal geactualiseerd moet worden of op delen moet worden aangepast. Dat onderzoek vindt plaats met behulp van het ecologische kader uit deze leidraad en start na overleg met Rijkswaterstaat (RWS), de voortouwnemer van het Beheerplan Waddenzee. Het besluit om te starten met dit onderzoek wordt primair genomen op basis van Natura 2000-monitoringsinformatie. Vervolgens worden ook signalen meegenomen van de Waddenunit, wetenschappers, onderzoeksinstituten, internationale samenwerkingsverbanden of derden met specifieke ecologische kennis. Na toepassing van het ecologische kader vindt, een wetenschappelijke check plaats op de uitkomsten. Als de conclusie is dat actualisatie dan wel aanpassing op ecologische gronden daadwerkelijk noodzakelijk is, kunnen achtereenvolgens de consultatiefase en de uniforme openbare voorbereidingsprocedure van start gaan.

Ook externe partijen kunnen informatie aandragen die leidt tot het in gang zetten van een eventueel wijzigingsproces. Wanneer lokale ogen en oren constateren dat de omstandigheden veranderen en gebieden niet langer de functie hebben waarvoor ze zijn afgesloten of juist een dergelijke functie laten zien, kunnen zij die informatie aanleveren bij het ministerie van LNV en wordt door LNV dezelfde werkwijze gevolgd als hierboven beschreven.

4.2 Consultatiefase

Het ministerie meldt aan de bekende relevante belanghebbende partijen dat het voornemens is om een nieuw TBB, of een wijziging van een bestaand TBB in gang te zetten.

De betrokken provincies, beheerders, gebruikersgroepen en overige belanghebbende partijen worden zoveel mogelijk rechtstreeks per e-mail geïnformeerd. Omdat niet van alle relevante partijen de contactgegevens bekend zijn, verspreidt het ministerie deze mededeling ook via bestaande relevante overleggen in het Waddengebied. Zoals bijvoorbeeld de Beheer Overleg Groepen op de eilanden (BOG's), het Toeristisch Overleg Wadden (TOW), de werkgemeenschappen en Kombergingsgroepen. Het is aan de belangenorganisaties die vertegenwoordigd zijn in deze verschillende overleggen om hun achterbannen te informeren. Ook wordt het voornemen algemeen bekend gemaakt via lokale en regionale media.

Betrokken partijen worden door het ministerie van LNV in een voor dat doel bestemde bijeenkomst geconsulteerd in de aanloop naar het opstellen van het ontwerp-TBB. Tijdens deze consultatiebijeenkomst kunnen partijen hun mening en inzichten op de voornemens bekend maken. Alle informatie uit deze bijeenkomst wordt vervolgens door LNV gewogen op basis van het ecologische kaders zoals in deze leidraad opgesteld.

Ten behoeve van deze consultatiebijeenkomst wordt een consultatie-ontwerpversie van het TBB opgesteld. Dit consultatie-ontwerp wordt in de voorbereidingsfase afgestemd met de ministeries van Defensie en Infrastructuur en Waterstaat. Dit stuk heeft geen formele juridische status.

Tijdens de consultatiebijeenkomst licht het ministerie van LNV het consultatie-ontwerp en de ecologische onderbouwing daarvan toe. Relevante rapporten en onderzoeken worden vooraf beschikbaar gesteld. De stukken worden minimaal twee weken voorafgaand aan de consultatiebijeenkomst verzonden naar de deelnemers zodat partijen in de gelegenheid zijn deze te bestuderen en te bespreken met hun achterban.

De belanghebbende partijen krijgen tijdens de bijeenkomst de gelegenheid om te reageren op het consultatie-ontwerp en eigen ecologische informatie en kennis over het gebied in te brengen.

De consultatiebijeenkomst kan in verschillende vormen worden georganiseerd, afhankelijk van de te bespreken inhoud.

De geleverde input tijdens de consultatiebijeenkomst wordt vastgelegd in een verslag. LNV weegt vervolgens deze input op basis van het ecologische kader. LNV stelt een document op waarin de weging van de input wordt vastgelegd. Dit document wordt ter informatie gestuurd aan de bij de consultatiefase betrokken partijen.

4.3 Ontwerp TBB ter inzage

Na de consultatiefase stelt het ministerie van LNV het formele ontwerp-TBB op. De ecologisch-inhoudelijk relevante feedback uit de consultatie wordt daarin meegewogen. Het ontwerp-TBB wordt vervolgens ter instemming voorgelegd aan de ministeries van Defensie en Infrastructuur en Waterstaat.

Het ministerie van LNV legt het formele ontwerp-TBB (of aanpassingsbesluit) ter inzage, met de daarop betrekking hebbende stukken die redelijkerwijs nodig zijn voor een beoordeling van het ontwerp-TBB door belanghebbende partijen.

Kennisgeving van het ontwerp en de mogelijkheid om zienswijzen in te dienen moet op grond van artikel 3:12, lid 2, Awb in ieder geval plaatsvinden in de Staatscourant. Daarnaast gebeurt dit via publicatie op <https://puc.overheid.nl/natuurvergunningen/> en via relevante media zoals regionale en plaatselijke dagbladen. Ook worden de stukken actief ter beschikking gesteld aan iedereen die betrokken is geweest bij de consultatiefase.

Gedurende zes weken liggen de stukken (artikel 3:16 lid 1 Awb) ter inzage en zijn belanghebbenden in de gelegenheid om zienswijzen naar voren te brengen ten aanzien van dit ontwerp-TBB. Zienswijzen die later dan binnen zes weken binnenkomen, worden niet betrokken bij het definitieve besluit, tenzij een goede reden gegeven wordt voor het te laat indienen.

De zienswijze kan via de reguliere post (postbus 20401, 2500 EK van LNV; t.a.v. Cluster Natuurvergunningen) of via de e-mail (wetnatuurbescherming@minlnv.nl) worden ingebracht. Ook kan een partij ervoor kiezen op afspraak zijn of haar visie mondeling te melden. Dit kan plaatsvinden in Groningen of Leeuwarden. Hiervan wordt door het ministerie van LNV een verslag gemaakt.

4.4 Definitief besluit TBB

Na afloop van de zes weken-termijn geldt geen wettelijk bepaalde beslistermijn voor de instelling van een TBB. Echter, het streven is om het definitieve besluit binnen zes maanden na de start van het opstellen van het ontwerp-TBB af te geven. Indien geen zienswijzen naar voren zijn gebracht, beoogt het ministerie het TBB binnen vier weken na het verstrijken van de zes weken-zienswijzen-termijn definitief te maken. Tegen het definitieve TBB-besluit is beroep en hoger beroep mogelijk.

4.5 Publiceren TBB

Het definitieve TBB wordt als mededeling gepubliceerd in de Staatscourant met een verwijzing naar de site <https://puc.overheid.nl/natuurvergunningen/> waar het getekende besluit, de toelichting, de exceltabel met hoekpuntcoördinaten en één of meerdere kaarten van het gebied te vinden zijn. Het definitieve TBB is ook te vinden via www.officielebekendmakingen.nl.

De eerder geconsulteerde belanghebbenden en indieners van zienswijzen worden op beide vindplaatsen geattendeerd per e-mail.

4.6 TBB opnemen op hydrografische kaarten

De definitieve TBB gebieden worden opgenomen op de meest recente hydrografische kaart. Dit gebeurt door de Hydrografische Dienst van de Koninklijke Marine. De Hydrografische Dienst werkt met kaartsymbolen voor een verboden gebied. Aangegeven wordt of het gebied het hele jaar of een gedeelte van het jaar afgesloten is en ten behoeve waarvan, doormiddel van een vogel- of zeehondensymbool. Indien nodig kan ook een verwijzing in de kaart worden opgenomen met een kleine noot, die verwijst naar een website of een hele korte toelichting. Bij tussentijdse wijzigingen, tussen twee kaartedities in, werkt de Hydrografische Dienst met het uitzenden van een Berichtgeving aan Zeevarende (BaZ).

Via de Hydrografische Dienst komt de informatie vervolgens ook op de verschillende digitale zeekaarten die beschikbaar zijn.

4.7 Communicatie over TBB-besluit

Na vaststelling van het definitieve TBB stelt het ministerie van LNV een brochure samen met informatie over de ligging van de gebieden en waarom deze zijn afgesloten. Deze wordt digitaal verspreid onder belanghebbende partijen maar ook in de vorm van folders verspreid op relevante plekken waar recreanten komen, zoals havens.

4.8 Verkorte procedure

Voor kleine wijzigingen in een TBB-besluit Waddenzee, zoals grenswijzigingen als gevolg van de natuurlijke dynamiek, wordt een verkorte procedure gevolgd. In die verkorte procedure wijzigt het ministerie van LNV de grenzen van het gebied op basis van de beschikbare informatie en gaat daarbij na of deze verschuivingen mogelijk gebruikersbelangen raakt. Als dat het geval is, wordt voor die specifieke gebruikersgroepen een aparte consultatie belegd. Na deze consultatie stelt het ministerie van LNV het gewijzigde TBB-besluit vast. Dit type wijzigingen volgt dus niet de uniforme openbare voorbereidingsprocedure maar uiteraard is het wel via de reguliere procedure mogelijk om bezwaar en eventueel opvolgend beroep aan te tekenen.

Bijlage: Instandhoudingsdoelstellingen

De instandhoudingsdoelstellingen zijn, zoals voor ieder Natura 2000 gebied, gespecificeerd in het aanwijzingsbesluit in doelen voor habitattypen, habitatsorten, broedvogels en niet-broedvogels. Zie onderstaande tabellen met de instandhoudingsdoelstellingen voor de zeehonden en vogels.

Tabel 1. Staat van instandhouding, relatieve bijdrage, trends en de doelstellingen van de gewone en grijze zeehond van het Natura 2000-gebied Waddenzee.⁸

Habitatsoorten	Landelijke staat van instandhouding (SvI)	Relatieve bijdrage Waddenzee aan landelijke SvI	Trend populatie Waddenzee	Doelstelling omvang Waddenzee	Doelstelling kwaliteit Waddenzee	Doelstelling populatie Waddenzee
H1364 Grijze Zeehond	- ⁹	+++	Toenemend	b	b	b
H1365 Gewone Zeehond	+	+++	Toenemend	b	b	v

⁸ *Legenda: Landelijke staat van instandhouding: - - = zeer ongunstig, - = matig ongunstig, + = gunstig. Relatieve bijdrage Waddenzee aan landelijke SvI: +++ = >50%, ++ = 15-50%, + = 2-15%, gering = <2%. Doelstelling ten aanzien van omvang Waddenzee: b = behoud oppervlak leefgebied. Doelstelling ten aanzien van kwaliteit Waddenzee: b = behoud kwaliteit leefgebied. Doelstelling ten aanzien van populatie Waddenzee: b = behoud populatie, v = uitbreiding populatie. Kernopgave Waddenzee: aanwezig indien nummer vermeld, voor uitleg beschrijving van kernopgave zie tekst bij corresponderend nummer in tabel 3.1, W = wateropgave.*

⁹ Uit recente monitoring blijkt dat de landelijke staat van instandhouding voor beide soorten zeehonden inmiddels op gunstig staat. Deze uitkomsten worden in de loop van 2019 gepubliceerd.

Tabel 2.

Staat van instandhouding, relatieve bijdrage, trends en de doelstellingen van de verschillende aangewezen Vogelrichtlijnsoorten van het Natura 2000-gebied Waddenzee.¹⁰

Vogelrichtlijnsoorten	Landelijke staat van instandhouding (SvI)	Relatieve bijdrage Waddenzee aan landelijke SvI	Trend populatie Waddenzee	Doelstelling omvang Waddenzee	Doelstelling kwaliteit Waddenzee	Doelstelling Waddenzee leefgebied geschikt voor draagkracht populatie met aantallen (broedparen/seizoens-gemiddelden)
A034 Lepelaar (b)	+	++	Sterke toename	b	b	430
A063 Eider (b)	--	++	Onduidelijk	b	v	5000
A081 Bruine kiekendief (b)	+	+	Matige toename	b	b	30
A082 Blauwe Kiekendief (b)	--	+	Onduidelijk	b	b	3
A132 Kluut (b)	-	++	Sterke afname	b	v	3800
A137 Bontbekplevier (b)	-	++	Matige afname	b	b	60
A138 Strandplevier (b)	--	+	Matige afname	v#	v#	50
A183 Kleine mantelmeeuw (b)	+	++	Matige toename	b	b	19000
A191 Grote stern (b)	--	+++	Stabiel	b	b	16000
A193 Visdief (b)	-	++	Matige afname	b	b	5300
A194 Noordse stern (b)	+	+++	Matige afname	b	b	1500
A195 Dwergstern (b)	--	++	Onduidelijk	v#	v#	200
A222 Velduil (b)	--	++	Matige toename	b	b	5
A005 Fuut	-	+	Matige toename	b	b	310
A017 Aalscholver	+	++	Sterke toename	b	b	4200
A034 Lepelaar	+	++	Sterke toename	b	b	520
A037 Kleine Zwaan	-	++	Onduidelijk	b	b	1600*
A039 Toendrarietgans	+	+++	Onduidelijk	b	b	Niet gedefinieerd
A043 Grauwe gans	+	+	Sterke toename	b	b	7000
A045 Brandgans	+	++	Sterke toename	b	b	36800
A046 Rotgans	-	+++	Matige toename	b	b	26400

¹⁰ *Legenda:(b) = Broedvogel. Staat van instandhouding: - = zeer ongunstig, - = matig ongunstig, + = gunstig, ? = onbekend. Relatieve bijdrage aan landelijke SvI: +++ = >50%, ++ = 15-50%, + = 2-15%, gering = <2%. Trend: sinds 1990 voor broedvogels, sinds seizoen 1980/81 voor niet-broedvogels). Doelstelling ten aanzien van omvang Waddenzee: b = behoud oppervlak leefgebied, v = uitbreiding oppervlak leefgebied. Doelstelling ten aanzien van kwaliteit Waddenzee: b = behoud kwaliteit leefgebied, v = verbetering kwaliteit leefgebied. # = en/of-doelstelling (uitbreiding omvang en/of verbetering kwaliteit leefgebied), * = seizoensmaximum i.p.v. seizoensgemiddelde.*

A048 Bergeend	+	+++	Matige toename	b	b	38400
A050 Smient	+	+	Stabiel	b	b	33100
A051 Krakeend	+	+	Sterke toename	b	b	320
A052 Wintertaling	-	++	Onduidelijk	b	b	5000
A053 Wilde eend	+	++	Onduidelijk	b	b	25400
A054 Pijlstaart	-	+++	Matige toename	b	b	5900
A056 Slobeend	+	+	Matige toename	b	b	750
A062 Topper	--	++	Onduidelijk	b	v	3100
A063 Eider	--	+++	Onduidelijk	b	V	90000-115000
A067 Brilduiker	+	+	Matige afname	b	b	100
A069 Middelste Zaagbek	+	+	Stabiel	b	b	150
A070 Grote Zaagbak	--	+	Matige afname	b	b	70
A103 Slechtvalk	+	++	Matige toename	b	b	40*
A130 Scholekster	--	+++	Matige afname	b	v	140000-160000
A132 Kluut	-	+++	Onduidelijk	b	b	6700
A137 Bontbekplevier	+	+++	Matige toename	b	b	1800
A140 Goudplevier	--	+++	Matige toename	b	b	19200
A141 Zilverplevier	+	+++	Matige toename	b	b	22300
A142 Kievit	-	+	Matige toename	b	b	10800
A143 Kanoet	-	+++	Matige toename	b	v	44400
A144 Drieteenstrandloper	-	++	Matige toename	b	b	3700
A147 Krombekstrandloper	+	+++	Matige toename	b	b	2000*
A149 Bonte strandloper	+	+++	Matige toename	b	b	206000
A156 Grutto	--	++	Onduidelijk	b	b	1100
A157 Rosse grutto	+	+++	Matige toename	b	b	54400
A160 Wulp	+	+++	Matige toename	b	b	96200
A161 Zwarte ruiter	+	+++	Matige afname	b	b	1200
A162 Tureluur	-	+++	Onduidelijk	b	b	16500
A164 Groenpootruiter	+	+++	Matige toename	b	b	1900
A169 Steenloper	--	+++	Matige afname	b	v	2300-3000
A197 Zwarte stern	--	+++	Sterke afname	b	b	23000*

Literatuur

- Aanwijzingsbesluit Natura 2000 Waddenzee (2009).
- Actieplan Broedvogels Waddenzee (2018) Naar herstel van gezonde broedpopulaties in de Waddenzee.
- Advies van de Wetenschappelijke Adviescommissie Zeehondenopvang in Nederland (2018).
- Beheerplan Waddenzee 2016-2022.
- Cremer J.S.M, S.M.J.M Brasseur, A. Meijboom, J. Schop, J.P. Verdaat (2019) Monitoring van gewone en grijze zeehonden in de Nederlandse Waddenzee 2002 – 2017.
- Galatius A, S.M.J.M. Brasseur, R. Czeck, L.F. Jensen, A. Jeb, P. Körber, R. Pund, U. Siebert, J. Teilmann & S. Klöpffer. (2016) Trilateral Seal Expert Group (TSEG). Aerial Survey of Harbour Seals in de Wadden Sea in 2016. Population still in stagnation. Common Wadden Sea Secretariat (CWSS).
- Galatius A, S.M.J.M. Brasseur, R. Czeck, A. Jeb, P. Körber, R. Pund, U. Siebert, J. Teilmann & S. Klöpffer. (2017) Trilateral Seal Expert Group (TSEG). Aerial Survey of Harbour Seals in de Wadden Sea in 2017. Population counts still in stagnation, but more pups than ever. Common Wadden Sea Secretariat (CWSS).
- Kleefstra R.,M. Hornman, T. Bregnballe, J. Frikke, K. Günther, B. Hälterlein, P. Körber, J. Ludwig, G. Scheiffarth (2019) Wadden Sea Ecosystem No. 39 Progress Report Trends of Migratory and Wintering Waterbirds in the Wadden Sea 1987/1988 – 2016/2017. Common Wadden Sea Secretariat (CWSS).
- Koffijberg K.,J.Frikke, B. Hälterlein, K. Laursen, G. Reichert & L. Soldaat (2017) Breeding birds. In Wadden Sea Quality Status Report 2017. Common Wadden Sea Secretariat (CWSS).
- Leidraad aanwijzing artikel 20 Natuurbeschermingswet 1998 Waddengebied (2009).